

ЛІТЕРАТУРНІ ПОРТРЕТИ

УДК 82-95+82-1+929

Валентина БІЛЯЦЬКА
(м. Дніпро, Україна)

КОБЗАРІ ПРИДНІПРОВ'Я ЯК НОСІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ІСТОРИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

У статті досліджено постать кобзаря як носія народної генези, фольклорного прототипу. Розглянуто діяльність кобзарів Січеславщини, які доклали чимало зусиль для створення й примноження народного ліро-епосу, були носіями національних і моральних цінностей. Акцентовано на ролі кобзарства, трагічній творчій долі кобзаря, поета, священника Миколи Сарма-Соколовського.

Ключові слова: кобзар, репертуар, пісня, бандура, історія, дума.

Висока духовна місія і трагічна доля українського кобзарства здавна привертала увагу людей, небайдужих до національної минувшини. Кобзарі впродовж віків зберігали духовний генофонд народу, будили національну свідомість, закликали до згуртованості, до боротьби за кращу долю, допомагали зануритися в історіософські проблеми України, у ментальні пласти вітчизняної історії. У скарбницю кобзарства України чимало додала творчість народних співців Січеславщини, які долучилися не лише до створення й примноження пісенних перлин та їхньої популяризації, а й були носіями національно-історичних, морально-психологічних цінностей.

У другій половині ХІХ століття з поживленням вивчення музичного фольклору повернувся інтерес до народних інструментів (бандура, кобза), до носіїв народного ліро-епосу. Виняткову роль у цьому відіграла діяльність Миколи Лисенка та організованої ним 1904 року Музично-драматичної школи (м. Київ), у якій вів клас бандури Гнат Хоткевич. Письменник-бандурист (сценічний псевдонім кобзар Галайда) Г. Хоткевич виступав з концертами з 1896 року, стимулював розвиток

руху кобзарів-бандуристів, уперше написав «Підручник гри на бандурі» (Львів, 1907).

Кобзар – носій народної генези, фольклорного прототипу. У лексикографічних джерелах дефініція «кобзар» трактується так: у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» кобзар – це *«український народний співець, що супроводить свій спів грою на кобзі»* [1, с. 549]; у «Толковому словарі живого великоруського язика» В. Даля – *«бандуристъ, скоморохъ, играющій на кобзѣ, нищій, слѣпецъ, поющій думы, былины Украины»* [5, с. 127]; у «Словарі української мови» Б. Грінченка два визначення: *«1. Пѣвецъ, акомпанирующій себѣ на кобзѣ. 2. Поэтъ»* [20, с. 259]; за Д. Яворницьким, *«кобзар, той же французький трувер, німецький мейстер-зінгер, сербський сліпак-співак»* [25, с. 178]; за П. Житецьким – це *«нищія братія», співці, яких у ХІХ ст. називали в народі «старцямы, дидамы»* [9, с. 159]; в УЛЕ – *«народні співці-музиканти, які виконують (нерідко складають самі) думи, пісні, та інші твори, супроводжуючи їх грою на кобзі»* [21, с. 501]; у словнику-довіднику «Українська фольклористика» бандурист – *«народний або професійний співець-музикант, який свій спів супроводжує грою на бандурі»* [22, с. 26].

Зацікавлення долею кобзарів зросло, коли було надруковано перші збірники пісень і дум. Перед сучасними дослідниками кобзарської справи постають складні проблеми у відновленні імен народних співців-музикантів, які вийшли із земель Війська Запорозького, з того регіону, де зріло кобзарське слово. Після зруйнування Січі, вони змушені були тікати від переслідувань. До цього часу залишається дискусійним питання: кобзарі є творці чи виконавці і які модифікації вони пройшли: *козаки → кобзарі → старці → жебраки* [2, с. 108].

П. Житецький, досліджуючи «малоруські» народні думи, багато уваги приділив їхнім виконавцям та творцям, писав, що «певѣцъ» вносив у мелодію особливу виразність за допомогою речитативних вставок і музичної декламації, яка супроводжувалася грою на кобзі чи бандурі і *«въ прежнее врѣмя они составляли обычную принадлежность козацкаго быта»* [9, с. 168]. Він навів приклади народних пісень, в яких козак з кобзою не розлучається, навіть коли йде на побачення до дівчини. П. Житецький вважав, що думи виникли серед «жебраків – цих щирих піонерів у народних верствах». Ф. Колесса ж доводив, що історичні думи мусили витворюватися в козацьких осередках, під свіжими враженнями.

Д. Яворницький в «Історії запорозьких козаків» писав, що запорожці залюбки слухали кобзарів, бо самі були «високими поціновувачами пісень, дум і рідної музики, були мрійниками в душі, любили милуватися краєвидами, часто піддавалися піднесеним роздумам. Кобза, на їхню думку, – інструмент, вигаданий Богом і святими людьми, вони нерідко самі складали пісні та думи й самі бралися за кобзу» [25, с. 178]. Це твердження художньо інтерпретується Ліною Костенко в романі у віршах «Берестечко»: «Розсохлася бандура зброярева – / у простінку стоїть. Мабуть, давно не грав» [11, с. 33].

П. Куліш, М. Сумцов доводили, що військові кобзарі самі були воїнами й носили «бандуру поряд зі списом або шаблею». Дума «Смерть козака бандуриста» є узагальненим підтвердженням їхньої трагічної долі. Саме кобзарі до останнього подиху були вірними козацькій справі й продовжували словом служити своїм побратимам:

*Тож сидить на могилі козак
Козак старесенький,
Як голубонько сивесенький,
Та на бандуру грає-виграває,
Голосно жалібно співає.
Гей і кінь же біля нього
Постріляний та порубаний,
І ратища поламани,
І в ладівниці – ні 'днісенського набою,
І піхви – без шаблі булатної,
Тільки осталася козакові бандура порожня
Та в глибокій кишені тютюну півпапушки,
Та люлька-бурулька [8, с. 80].*

Кобзарство не може існувати в одних і тих же умовах і тип кобзаря-старця належить значно пізнішій добі. Основною причиною занепаду кобзарства П. Куліш вважав загальнонародне зречення українців традицій своїх предків, а М. Сумцов – денаціоналізацію верхівки українського суспільства.

Кобзарі XVI – XVIII ст. переважно «козаки, але з другої половини XVIII співомовлення поширюють сліпі виконавці, здебільшого колишні козаки» [12, с. 492], які під акомпанемент кобзи виконували думи й історичні пісні – яскравий «пам'ятник» розвитку й становлення української народності й нації, що «формувався в XV–XVII ст. на тлі героїчних воєн Півдня України і соціально-визвольних рухів на її

центральных землях» [4, с. 23]. Кобзарі були носіями й творцями героїчного епосу, який народжувався, за визначенням М. Стельмаха, на сплюндрованих вогнем і мечем поселеннях, *«під гадючий посвист татарського ординця і зловісний блиск турецького ятагана, там, де жив, страждав і боровся український народ: на велелюдних, розколюваних тяжкими звітками майданах і в орлиних гніздах Запорозької Січі, у турецькій неволі і в кривавих січах проти чужоземних людоловів і поневолювачів»* [19, с. 5].

Джерела XVI – XVIII ст. свідчать, що українські думи того часу – *«сумні елегійні, героїчні пісні на історичні теми, хоч вони й мали строфічну будову»* [14, с. 8], користувалися великою пошаною. На думку П. Житецького, кобзарі були безпосередніми свідками подій, але типові особливості дум не могли виробитися й установитися на полі бою, далеко від культурних впливів школи. Тому ініціатива творення дум належала *«старцямъ»*, із когорти яких виділявся особливий тип військових кобзарів і бандуристів, які були в *«козацкихъ отрядахъ и знали о происшествии своего времени не по наслышкѣ»* [9, с. 170].

Творчість кобзарів у різний період переживала піднесення й спади. Найбільшого розвитку вона досягла в XVI–XVII століттях, коли створювалися думи та історичні пісні про боротьбу українського народу проти турецько-татарських завойовників та польської шляхти. У цей час музичну освіту й музичні знання здобували в колегіумах і братських школах України, а також у духовних семінаріях. М. Долгов і К. Фролова підтверджують, що такі школи були й на Катеринославщині, зокрема, школа вокальної музики й церковного співу у козацькій слободі Орловщина на лівому березі річки Орелі, а 1770 року її перенесли на Січ. Керував нею Михайло Кафізма. Одна з таких шкіл знаходилася в XVII–XVIII ст. у Самарському монастирі, де музично обдарованих, *«голосистих»* хлопчиків готували для важливої місії старі кобзарі, які замолоду козакували на Січі, а пізніше, з різних причин, стали народними співцями, першими били на сполох у дзвони людських душ, коли над Україною нависала загроза поневолення.

На Придніпров'ї широко розповсюджена легенда про видатного полководця часів Визвольної війни 1648–1652 рр. – Максима Кривоноса. Перевдягнувшись кобзарем, він збирав на майданах слобод і містечок Лівобережної України селян, закликаючи до боротьби з польськими панами та їхніми управителями. Побував Кривоніс і в нашому краї. Тяжко

захворівши в дорозі, він знайшов прихисток у козацькому Самарському Пустельно-Микільському монастирі. Після одужання ватажок зібрав військо і пішов на допомогу Богдану Хмельницькому [7, с. 129].

З XVIII століття є відомості й про лірника Мережка з козацької слободи Новоселиця (нині Новомосковськ) на Катеринославщині, пізніше про лірника Йосипа з Павлограда, Старченка-Лященка із слободи Підгородня, Часника з слободи Половиця (Катеринослав кінець XIX–початок XX ст.) [7, с. 139].

Український народний епос найпомітніше вплинув на розвиток української літератури, чого варта лише творчість Т. Шевченка, П. Куліша, бо досить помітною була в тогочасному соціумі «присутність і впливовість» кобзарів, які *«виступали однією з етнокультурних та етнопсихологічних констант суспільства»* [26, с. 315]. Свого часу П. Куліш так захопився народним епосом у виконанні кобзарів, що мав намір познаходити думи про всіх наших гетьманів та й зложити з них таку книжку, як Гомерова «Іліада», любив слухати, як *«тії діди виспівують про Наливайка і мідного вола, про батька Богдана <...> про Нечая, про Морозенка або про великого лицаря Палія»* [10, с. 253]. Він одним із перших звернув увагу на необхідність вивчення феномена кобзарства як специфічного соціокультурного явища, його виняткової ролі в духовному житті народу.

У поезіях Т. Шевченка здебільшого представлений образ кобзаря, співця в психологічному осмисленні, коли увага акцентується на поетичній творчості, душевному стані митця, викликаному натхненням. Ж. Янковська образ кобзаря 30–60-х років XIX ст. розглядає як архетипний, який співвідноситься з юнгівським архетипом «Мудрого Старого» й особливо проявився у творчості Т. Шевченка й П. Куліша. І так, як він розкритий у творах Т. Шевченка «Гайдамаки», «Великий льох», «Маряна-черниця», «Сліпий», «Перебендя», «Тарасова ніч», за *«глибиною традиційності зображення та філософічності осмислення»* [26, с. 315] перевершити не вдалося нікому.

Переконливим художнім підтвердженням того, що героїчний епос складався слідами свіжих подій, є епізод з роману у віршах «Берестечко» Л. Костенко: коли Богдан Хмельницький з перемогою в'їжджав у «білий Київ після віхол», народ його боготворив, бурсацький хор співав хвалу, а *«Кобзар складав неумирущу думу»* [11, с. 141].

П. Житецький зазначав, що в епоху Богдана Хмельницького після успіхів козаків «думи становяться ближче кь текущей дѣйствительности, которая отражается въ них со всеми подробностями бытовой и воинской обстановки» [9, с. 170]. Саме дума того часу як «синтетична художня форма, яка функціонувала паралельно з літературними творіннями, до того ж мало переймалася християнською ідеологією» [1, с. 267], на думку П. Білоуса, була ближче до актуальних історичних подій. Виконання дум кобзарями в людних місцях приносило не лише «поэтическое наслаждение» [9, с. 171], а й задовольняло потребу політичних знань:

*І що не день – не вісті, а трутизна.
Дзвін бамбіляє дець в монастирі.
Поклони б'є у Лаврі Йосип Тризна,
і з гніву плачуть сиві кобзарі [11, с. 25].*

Кобзарсько-бандурне життя, як частина національно-патріотичного руху в Катеринославі на початку ХХ століття, пов'язане з життям інтелігенції, виданням часописів, зокрема, «Дніпрові хвилі», «Придніпров'я», «Споживач», Катеринославського культурно-освітнього товариства «Просвіта» (заснованого 1905 року вперше на Сході України), діяльністю Дмитра Івановича Яворницького. Він, тоді директор історичного музею ім. О. Поля (нині – ім. Д. Яворницького), подавав наукові розвідки з історії кобзарства, опікувався кобзарями, особисто знав багатьох із них, організовував кобзарські концерти, читав лекції за їхньою участю, надавав їм матеріальну та моральну підтримку, притулок у своєму будинку, рекомендації, сприяв у пошуку заробітку. Читав професор і публічні лекції про кобзарів для широкого кола слухачів (наприклад, «Про кобзарів та лірників» (1909); «О Запорожье» (1909) у залі Громадського засідання з участю кобзаря П. Ткаченка, «Про кобзарів, бандуристів і лірників» (1911) в Полтаві з участю кобзарів І. Кучеренка, С. Пасюги, Г. Кожушка, П. Гащенко) – про це свідчать преса, афіші й програми лекцій-концертів, що зберігаються у фондах Дніпровського історичного музею.

Під патронатом Архівної комісії (1903–1916) та професора Яворницького в Катеринославі відбувся XIII Всеросійський археологічний з'їзд (1905). Членами цієї комісії були історики, етнографи, краєзнавці, громадські діячі. Виступи кобзарів на засіданнях етнографічного відділу стали визначними подіями в історії кобзарсько-бандурного мистецтва. Організатору виступів Г. Хоткевичу вдалося

привернути увагу науковців, влади та інтелігенції до мистецтва «сліпців», що знаменувало новий етап розвитку бандурного виконавства, спонукало до досліджень у цій царині. Мистецтву кобзарів присвячувалися наукові доповіді, публічні лекції (для ілюстрації запрошувалися самі музиканти).

21 листопада 1911 року товариство «Просвіта» в Катеринославі організувало в залі Англійського клубу кобзарський концерт. У першому відділенні концерту Д. Яворницький виступив із лекцією «Українські кобзарі, бандуристи та лірники», в якій подав історичні відомості про кобзу, бандуру та ліру, кобзарів, бандуристів і лірників на Запорозжжі і в Україні, відзначив їхню історичну роль, розповів про кобзарський цех, про відомих кобзарів Івана Крюковського, Остапа Вересая, Терентія Пархоменка. У другому відділенні концерту виступили кобзарі: Іван Кучеренко виконав думи «Про смерть Богдана Хмельницького», «Буря на Чорному морі», «Про Саву Чалого»; Степан Пасюга проспівав «Плач козаків у турецькій неволі», «Три шляхи» дуєтом із Григорієм Кожушком; останній виконав пісні «Ой, не п'ються пива й меди», «Побратався ясний сокіл» та «Вечірній дзвін».

Т. Чернета в студії «Події кобзарсько-бандурного життя Катеринославщини на сторінках часопису «Дніпрові хвили» (1910–1913 роки)» стосовно цієї події зазначає, що було надруковано допис про влаштування заходу (1911, № 22) та враження від виступів. *«Цілком заслужений успіх мав кобзар Іван Іович Кучеренко. Такого співу кобзарського й такої гри Катеринослав ще не чув. Це вже не простий кобзар давніх часів, старець-бідолаха, потайний носитель народного епосу, це справжній артист-художник, певний своєї поваги, свідомий свого завдання. Свій репертуар він вивчив під кермуванням самого М. В. Лисенка. Міцний оксамитовий баритон, «золота» бандура, старосвітські слова пісень, од котрих віяло духом героїчного минулого, все це робило чаруюче враження. Широке громадянство Катеринослава побачило в усій красі героїчний епос український у художньому виконанні справжнього артиста. По скінченні концерту публіка зробила усім трьом кобзарям сердечну овацію»* [цит. за 24, с. 193].

25 вересня 1911 року на засіданні Катеринославської Архівної комісії Д. Яворницький виголосив доповідь «Новий кобзар» про Григорія Кожушка, учня й земляка відомого катеринославця кобзаря Степана Пасюги (з Богодухівського уїзду Харківської губернії). Професор характеризував гру і спів сліпця, розказав про його життя та причину

хвороби. *«Кобзар цей має дуже гарний голос і знає чимало пісень. Особливо гарно виходить у його шевченкова дума «Ой, не п'ється горілочка, не п'ються меда, приключилася з чумаченьком у степу біда». Кожушко – грамотний, уміє читати й писати азбукою для сліпих, голоси своїх пісень сам заводить у ноти. Мешкає він тепер при музеї ім. О. Поля, де й співає по неділях та святах»* [цит. за 24, с. 195]. Г. Кожушко проспівав пісні «Почаївська Божа Матір», «Ой, не п'ється горілочка», «Побратався ясний сокіл», «Вже більше літ двісті» та ін. Відомо, що Д. Яворницький направляв цього бандуриста вчитися співати козацьких дум до відомого художника, етнографа і бандуриста Опанаса Сластіона (1855–1933) в місто Миргород.

Т. Чернета подає відомості й про панахиди по Т. Г. Шевченку, вшанування пам'яті письменника з участю кобзарів, які виконували пісні на його твори, наприклад, Г. Кожушко – «Три шляхи» і «Зоре моя, вечірняя»; С. Пасюга – «Три шляхи». Отже, завдяки часопису «Дніпрові хвилі» (орган катеринославської «Просвіти») до нас дійшли численні свідчення про виступи кобзарів і бандуристів на Катеринославщині, що, безсумнівно, сприяло підвищенню інтересу до кобзарського мистецтва на початку ХХ ст. серед населення краю і, як наслідок, збільшення серед молоді тих, хто бажав би навчитися грати на бандурі.

Великим авторитетом користувалися кобзарі Дніпропетровщини (Катеринославщини) – Степан Пасюга, Іван Кучеренко, Петро Гащенко, Григорій Кожушко, які брали активну участь у різних культурних заходах того часу.

За висновками дослідників, є різні типи кобзарів: *кобзарі-творці, кобзарі-співці, кобзарі-воїни, бандуристи-сліпці*, які володіли як професійними, так і сакральними знаннями, з їхніми образами асоціювалися найблагородніші риси представників українського народу: любов до рідної землі, готовність віддати життя за неї, за віру християнську, мужність і вільнолюбство. Д. Яворницький в «Історії запорозьких козаків» писав: *«Кобзар – хоронитель заповітних запорозьких переказів, живописець лицарських подвигів, часом перший лікар хворих і поранених, часом визволитель невільників із полону, часом підбурювач до воєнних походів і славних подвигів низових молодців»* [25, с. 178].

Кобзар піднімав бойовий дух серед воїнів і був інформатором, бо *«всюди вештається і долю співає»* [25, с. 178]. Провідною рисою побуту

кобзарів була рухливість: мандруючи, вони досягали Молдови, Туреччини та інших земель. За твердженням Г. Нудьги, думи та їхні виконавці в XVII–XVIII ст. мали славу в Польщі, у Німеччині, у Чехії, навіть в Англії про них знали [14, с. 12].

Недобру «вість» приніс кобзар Хмельницькому («Берестечко» Л. Костенко), коли після поразки не було «кінця учестій біді. / В голодних селах вимерли цимбали» [11, с. 31], а гетьман упадав у розпач:

*Ішов кобзар. Маленький поводитир,
що був його великими очима.*

Сказав, що де він з дідом не ходив,

гетьманська влада скрізь уже не чинна [11, с. 26].

Образ професійного сліпця-бандуриста характерний для XIX ст., проте в XVI – XVIII ст. кобзарями ставали козаки, які отримали каліцтва під час боїв. Цьому є художнє підтвердження в романі у віршах «Берестечко» Л. Костенко:

Казав Йоанн: «В початку було СЛОВО».

В початку Слово, а не комарі.

Не як у нас – на Січ іде з малого,

а вже коли осліп – у кобзарі [11, с. 119].

У той час особливо яскраво проявлялася творча індивідуальність кобзаря – поета і композитора. Талановиті козаки, які зістарилися для січового життя, переходили в мандрівне, кобзарське, «в образі пустельників, ченців або кобзарів мали найвищий статус обраних Господом сакральних захисників нації» [27, с. 440]. Вони вносили у свої твори риси індивідуальної поетики й біографії. Часто їхній репертуар визначався запитом населення.

Кобзар XVI – XVIII ст. в Україні був «медіумом історії» (Л. Костенко) й духовності. На думку Г. Нудьги, у XVI ст. вважалося, що найкраще «*може опіувати подвиги героя, який загинув за вітчизну, лише кобзар, виконуючи думу в супроводі кобзи*» [14, с. 9]. Думи того часу опинилися в центрі уваги не лише козацтва, а й загалом народних мас. «*Із творів, які мобільно розповсюджувалися завдяки кобзарям, бандуристам і лірникам, неписьменні люди могли дізнатися про свою історію, яку сприймали на віру і вважали ту історію самою правдивою*» [1, с. 267]. Кобзарі за часів Б. Хмельницького, на переконання П. Житецького, своїм мистецтвом розважали козаків між боями, а по закінченні походу «*разносили славу о героях по всей Украинѣ*» [9, с. 171].

Думи того часу були популярними не лише серед козаків, а й серед козацької старшини. Г. Нудьга наводить спогади доньки уманського губернатора про те, як сотники й козаки за столом *«співали різні думи під акомпанемент бандур, зокрема, про Хмельницького»* [14, с. 12]. П. Житецький теж наводить дані про виконання дум серед людей, які звалися *«народними головами», «письменных, требовавших отъ народной поэзии книжной приправы»* [9, с. 171].

На думку Н. Ярмоленко, кобзар, як і священник, мав статус посередника між людьми і Богом і *«забезпечував зв'язок живих із предками, підживлюючи їх славою чи силою (долею) тих козаків-героїв, яких оспівував»* [27, с. 440]. На типологічному зв'язку між шаманом та кобзарем наголошували О. Грабович, К. Черемський. Співці-посередники, які виражали колективні переживання й забезпечували зв'язок між світом людей і світом надзвичайних сил природи, відомі ще з доби неоліту. Відмежовуючись від суспільного життя своїм статусом, вони, як і ченці, *«постають людьми, які, знаючи магію слова, піднімаються до небес поспілкуватися з вищими силами, і тими, які своїм мистецтвом утримують усталений світопорядок»* [23, с. 38]. Кобзарі не лише звеселяли народні душі піснями, закликали до боротьби, а й були відважними народними мудрецьми, завжди несли правду, передавали гнів народу. У *«Словарі української мови»* Б. Грінченка друге визначення дефініції кобзар – *«Поэть»* [20, с. 259].

Сучасні дослідники ділять кобзарів на 2 типи: *творців та імпровізаторів*. В історії кобзарства можна виділити умовно три періоди:

I – *творчий* XV – початку XVIII ст. (згадуються події, заснування козацтва (1492);

II – *імпровізаторський* – уже не козак-бандурист, а співець-бандурист стає носієм героїчного епосу, створюються думи соціальні й сімейно-побутові, виконуються книжно-писемні твори (пісні на вірші Г. Сковороди);

III – *сценічно-імпровізаторський* – в основному з XX століття, виникають кобзарські ансамблі, капели бандуристів, жіночі тріо.

Бандуристи Дніпропетровщини XX століття люди переважно освічені. У їхніх творах – велика любов до батьківського краю, шана до правічного інструмента – кобзи, невмирущий дух народу, історії. Це Василь Куриленко, Василь Сидоренко, Микола Топчій, Микола Сарма-Соколовський, Іван Рудас, Михайло Лобко, Олексій Коваль та інші.

У ХХ столітті сталінські репресії не оминули бандуристів Придніпров'я, як і кобзарів усієї України. Арештовані були Іван Бут, Василь Куриленко, Прокіп Маловичко, Василь Носачівський, останнього заарештували за виконання його колективом «Пісні про Якіра», особливо драматичною була доля Миколи Сарма-Соколовського.

Микола Олександрович Сарма-Соколовський (1910–2001) – кобзар, поет, художник, священик УАПЦ, справжній служитель Духу українського народу, мудре слово якого *«довговічне, як степовий камінь, на якому можна викарбувати заповіт для нащадків»* (Л. Степовичка).

Кредо життя і творчості Микола Олександрович виклав у поезії *«Постійник сталінських лабет»*, яку написав 1994 року:

*Член ОУН присяги грудня 1941 року,
Три втечі з-під конвою,
Два роки партизанки,
Пастка оперативників МГБ,
Трибунал...
– Хто я?
невеличкий художник,
трохи більший поет
і такий же кобзар,
але ж у сані – протоієрея, –
все згадане маю за Божий дар,
котрий отримав як дивосвіт,
де бандура – мій щит,
фелон – кирея,
а хрест – криця stoleза,
що в дії не має загину:
поруч молитви моєї –
Володимира Сосюри теза:
Лю б і т ь У к р а ї н у! [18, с. 34].*

Діапазон кобзаря досить широкий: від екзистенційної риси індивідуально-авторської поезики, психологічного стану, до вічних категорій, утілених у традиційних для національного світобачення образах. Народився М. Сарма-Соколовський 19 травня 1910 року с. Хороше Павлоградського повіту на Катеринославщині в українській родині, де главою сім'ї був священник. Батько Миколи, Олександр Соколовський, патріот, благодійник і борець за волю України, службу Божу відправляв українською мовою, служив у парафії в селі Привільне Солонянського повіту на Січеславщині. 1923 року загинув від рук

чекістів, за те, що поховав загиблих повстанців. Микола про себе говорив так: *«Не знаю, хто мене навчив любити Україну: батько чи мати? Шевченків „Кобзар” чи сама українська земля? Я народився там, де водяними бугаями дудніла самарська сага, де росами плакала степова тирса і тужила за минулим розрита могила, не гублячись у паволоці напівпрозорого степового туману...»* [13, с. 5].

Юнак прагнув пізнати красу рідного краю, після сільської школи навчався в Миргороді в художньо-керамічній школі ім. М. Гоголя. Його учителем малювання та орнаменту був художник Фотій Красицький, внучатий небіж Тараса Шевченка, який допоміг Миколі усвідомити себе справжнім українцем, а художник Опанас Сластіон навічно прищепив любов до гайдамацького руху та кобзарства. *«Од спілкування з цими прекрасними українськими інтелігентами та ярмарковими перебендями-кобзарями в юнакові прокинулася його національна свідомість. Отож коли прибув у червні 1923 року в Січеслав, то дуже скоро зійшовся і здружився з такими ж свідомими щодо українства студентами інституту народної освіти й медичного інституту»* [13, с. 6].

У Миргороді Микола Соколовський почав грати на бандурі, беручи уроки від кобзарів-братів Олесея та Михайла Корецьких та Івана Яроша. Останній, перш ніж навчатися кобзарському мистецтву, був два роки поводителем у сорочинського кобзаря Михайла Кравченка. Згодом у новелі «Моє слово про кобзарів і бандуристів» М. Сарма-Соколовський із вдячністю за кобзарську науку писав про Івана Яроша: *«Цей кобзар-шульга володів технікою гри на бандурі дивовижного віртуоза. Я багато кобзарів чув, а майстернішого за Яроша мені не доводилося чути»* [16, с. 149]. У Січеславі відвідував художньо-промислові курси, які очолював тоді художник Михайло Панин, відвідував капелу бандуристів.

У серпні 1929 року Микола Соколовський був заарештований Дніпропетровським ГПУ на очах у перехожих і був звинувачений як учасник «Спілки української молоді». Свій строк він відбував у Карелії: Услон, Услаг та Белбатлаг. Назви більшовицьких каральних установ на рідну українську мову не любив перекладати. Сам же табір УСЛОН розшифровується – «Управление соловецких лагерей особого назначения».

Напровесні 1930-го його перекинуто етапом до станції Кем, на узбережжі Білого моря. А далі мали переправити на Соловки. Однак там не погодилися прийняти нових арештантів, бо острівний табір був уже

перенаселений. Привезли до станції Парандово, від якої в'язні через лісові хащі й болота прокладали в напрямку фінського кордону Парандовський тракт: СРСР готувався до війни з сусідом. Майже кожний квадратний метр був утрамбований трупами в'язнів-услонців, де звичайним явищем було роздягати виснаженого голодом та працею невільника й голого прив'язувати до берези, як до білого хреста на потраву ненажерливій лісовій комашні. Переважно всі мученики вмирили на голгофі Парандовського тракту в неймовірних тортурах. За якийсь місяць Микола Соколовський разом із двома спільниками здійснив утечу. Цілий тиждень пробиралися нетрями й драговинами в бік Фінляндії та на черговому привалі на сплячих утікачів випадково наткнулися прикордонники. За групову втечу мали розстріляти, проте табірний начальник В. Корнілов не дав розстріляти художника, який вдало портретизував йому сина. Ці події стали основою повісті Миколи Олександровича «Услонці», уперше надруковану в журналі «Самостійна Україна», повний текст опубліковано в часописі «Січеслав» (2009) до 100-річчя письменника.

1930-ті роки на Дніпропетровщині – це страшні роки винищення геніїв, літературних митців, творців української культури. Тоталітарна система намагалася знищити її ватажків, арештувати і відправити на заслання еліту нації – активну інтелігенцію. Були вигадані українські об'єднання, зокрема СВУ («Спілка визволення України»).

19 квітня 1930 року Верховним Судом УРСР за «контрреволюційну діяльність і участь у СВУ» були засуджені 45 наукових працівників і громадських діячів. Справа (СВУ) стала першим процесом проти української гуманітарної інтелігенції. На чолі цієї міфічної спілки організатори поставили керівників Української революції, віце-президента ВУАН Сергія Єфремова. Жертвами справи (СВУ) стали не лише 45 звинувачуваних, які опинилися в березні 1930 року на судовій лаві в приміщенні Харківського оперного театру. Згодом ще 700 осіб було заарештовано. У зв'язку з цією справою знищено або заслано було 30 тис. осіб.

М. Мірошниченко у вступній статті до книги «Коріння пам'яті» про М. О. Сарми-Соколовського пише: *«Вступивши на дворічні курси при художньо-промисловому училищі і вдень займаючись у його майстернях-класах, Микола ввечері поспішав до клубу залізничників – там репетирувала капела бандуристів, до якої його радо взяли. Та не минуло*

й двох місяців, як розлунно вдарила гроза: серед білого дня на очах у перехожих був заарештований і допроваджений до ГПУ на вулицю Короленка, де вже сиділи порозпихувані по камерах його друзі студенти. Річ у тім, що в Харкові, тодішній столиці твалтовно збільшовиченої України, готувався одіозний політичний спектакль – судовий процес над так званою «Спілкою визволення України» та її, сказати б, молодечим підрозділом, «Спілкою української молоді», яка нібито мала своїм завданням розпочати терор проти всесоюзних і українських радянських високопоставлених державців та партійців. Аби зарахувати січеславське юнацтво до СУМівських терористів, його змушували побиттям і катуванням до самонаговору. При цьому дуже часто чекісти видавали бажане за дійсне, пошукуючи ознак політичної організації там, де її і на понюх не було» [13, с. 7].

Про це красномовно говорить витяг з датованої 1 грудня 1929 року «Доповідної записки Голові ДПУ УСРР В. А. Балицькому «Про підсумки роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку зі справою «СВУ». У ній зазначено: «Арештований Соколовський свідчив, що він брав участь у гуртку бандуристів, організованому при залізн.[ичному] клубі Степовим, куди ввійшли студенти ІНО Кулинич, Луковецький, Сагайдак, Удовенко і Роберт. Члени гуртка, їздячи селами, вели шовіністичну агітацію. Соколовський свідчить, що йому відомо про існування підпільного, з участю професора Яворницького, гуртка, що поширює українську літературу. За свідченнями Соколовського, Степовий пропонував йому вербувати в організацію молодь» [13, с. 7].

Отже, залучення юнацтва до капели бандуристів, її виступи в селах і просто поширення, як названо в записці, «української літератури» – усе це давало підстави звинуватити в шовінізмові, зарахувати до контрреволюційного підпілля. І хоч справу не вдалося роздмухати настільки, щоб молодих січеславців долучити до звинувачених на харківському судовому процесі, це не завадило окружній колегії ГПУ дати їм кому – три, а кому – п'ять років ув'язнення суворого режиму. Понад три роки М. Сарма-Соколовський працював у концтаборах УСЛОНу та на будівництві Біломорканалу. Усе, що пережив з моменту арешту і до визволення, лягло в основу його документальної повісті «Услонці».

Повість М. Сарми-Соколовського «Услонці» реалістична за місцем зображення подій, у Дніпропетровську, на Богомолівському острові, «на Харківській вулиці у старому двоповерховому будинку» [15, с. 18], «будинку Хренникова, який мав на фасаді орнаментований фриз» [15, с. 18]; істинних назв станцій етапу «Медвежья гора», «Майгуба», «Кемь», «Парандово», портретна характеристика конвоїрів, начальників. Політв'язнів у Парандово зустрів начальник у «білому кошушку чоловік років сорока. Він мав циганські опуклі очі і гачкуватого носа. Безперечно, це був типовий єврей. Його портрет доповнювався шапкою-будьонівкою з червоною п'ятикутною зіркою. Він мав у руках палицю... начальник з дрини у руках скомандував: «Кто урка – становись на пень и кричи: «Я – урка», – лютував садист і вдарив нещасного дрини» [15, с. 67–68]. «...Котрийсь із табірних начальників, читаючи один за одним формуляри, викликав етапників, а кат у будьонівці пригощав їх дрини і власноручно ставив у п'ятірки. Скуштував і я дрину...» [15, с. 68–69].

Після відбуття покарання та мобілізації навчався (1942) на пастирських курсах української автокефальної православної церкви, одержав парафію на Буковині, наприкінці 1944 року заарештований Чернівецьким КДБ, був пов'язаний з оунівським підпіллям. У травні 1948 року після чергового арешту, допитів, засудили до страти, вирок замінили на 25 років виправних таборів. Засуджено й усіх близьких родичів Миколи Соколовського: дружину, двох братів, швагра – на 25 років. На каторзі виготовив бандуру. Згодом виявились бажані вчитися кобзарському мистецтву, спершу таємно, а після смерті Сталіна, дещо вільніше, створюють ансамбль бандуристів ГУЛАГу в м. Інта.

У тюрмах, у засланнях М. Сарма-Соколовський відбув 17 років. За його спогадами, «знав усього... Незважаючи на заборону та всілякі перепони режиму, я і в неволі писав вірші, ховаючи їх у різний спосіб. А більше – у своїй пам'яті. Грав на бандурі, що сам зробив – грою та співом розважав своїх друзів, таких же сіром, як і я» [13, с. 11]:

*Мені в Карелію прислала мама,
сорочку вишиванку, а бандуру сам зробив,
її я мав, як подругу, теж бранку
жорстокої совєцької доби.
У час, коли темнішав ліс похмурий,
а день трудний уже спливав,
я, в пам'яті зберігши простір волі й степу,*

*під рокіт струн бандури, невольникам співав,
безсмертну «Думу про Мазепу» [17, с. 19].*

М. Сарма-Соколовський 1960 року звільнився і з бандурою, виготовленою в «мордовському концтаборі», повернувся в Україну. Після звільнення працював деякий час на заводі у Ворошиловграді (Луганськ). При педінституті вів гурток бандуристів. Його вірші друкували обласні газети та «Літературна Україна», журнали «Ранок», «Жовтень», «Дніпро», але забороняли займатись улюбленою справою. Микола Олександрович змушений був з дружиною виїхати з Донбасу на Дніпропетровщину в м. Новомосковськ. 1980 року під псевдонімом Сарма видав збірку віршів «На осонку літа», почалися нові виклики на допити, цькування, провокації, зречення друзів. Проголошення незалежності України зустрів отець Микола Сарма-Соколовський зі сльозами щастя на очах та великою надією на краще майбутнє. Останні роки Микола Сарма-Соколовський жив у м. Новомосковську, молився в невеликій церкві УАПЦ за незалежну Україну, незмінно користувався любов'ю та пошаною добрих людей.

У вільні хвилини грав на бандурі. На все життя закарбував у пам'яті Микола Олександрович слова Фотія Красицького: *«Замало бути лише бандуристом – ще потрібно стати кобзарем, щоб піснею будити в народі любов до України, відвагу до боротьби»* [15, с. 13]. У репертуарі кобзаря Миколи Сарма-Соколовського народні пісні та пісні авторські: «За Україну», «Молитва за Україну», «Ой у лузі червона калина», «Наливайте, браття», «Взяв би я бандуру», «Батькова криниця», «Бистра вода», «Єднаймося, браття-українці», «Повіяв вітер степовий». Особливо він любив «Пісню кобзаря», присвячену українцям, які живуть на чужині:

*Я піду по Україні,
кобзо подруго з тобою
розважати співом-грою
тих, що нудять в самотині.
Ми не підем в ті оселі,
де байдужі та веселі:
їхніх душ не збудеш грою,
ані піснею сумною.
Йдем од хати і до хати,
чуєш, кобзо, плаче мати,
в даль далеку серцем лине –
вигляда дітей з чужини:*

*Не баріться, любі діти,
без вас сонце не так світить,
чорна хмара небо криє,
буйний вітер з поля віє.
А в садочку в'януть квіти,
– хоч озвіться, любі діти,
із далекої чужини.
А засяє неба простір, –
прилітайте, діти, в гості [17, с. 16].*

У репертуарі отця-бандуриста – багато українських народних пісень, зокрема історичних, а також дум, кантів, псалмів, пісень релігійного змісту. М. Сарма-Соколовський автор «Пісні кобзаря» (1989), «Про очищення», присвяченої Ярославу Гомзі (1990), «Думи про гетьмана Івана Мазепу» (1992) та інших.

Відомий дослідник кобзарського руху в Україні К. Черемський написав спогади про зустріч 1992 року й дружні зв'язки з колишнім учасником СУМу двадцятих років, крайового проводу ОУН, священником, поетом і бандуристом, людиною-легендою, Миколою Сарма-Соколовським. Під час зустрічей отець Микола багато розповідав і про кобзарів та бандуристів початку-середини ХХ ст., чимало з яких він знав особисто. Із надзвичайною теплотою згадував Івана та Михайла Склярів, Івана Яроша, Никифора Чумака, Івана Риндю, Хведора Глушка, Петра Литвиненка, Миколу Сітка, Олеся та Михайла Корецьких, братів Писанок, Гаврила Зелінського та багатьох інших. У розповідях Сарма-Соколовського поставав легендарний образ незрячого кобзаря Петра Гузя, який, супроводжуючи повстанські загони отамана Христового проти більшовиків, склав думу про народного ватажка. Таємничості набував і образ кобзаря-воїна Антіна Митяя-Петюха, який, попри своє каліцтво, добре володів шаблею, стріляв на звук із револьвера, їздив верхи на коні та навчав бандурницької справи вояків УНР. Образи бандуристів і кобзарів з юнацьких років бентежили панотця, і, за його визнанням, були вирішальними у формуванні особистого світогляду, життя, долі.

Про останні роки свого життя М. Сарма-Соколовський у новелі «Моє слово про кобзарів та бандуристів» писав: *«І зовсім несподівано підкралися до мене мої 90. П'ять років, як німує на стіні моя бандура, що мені здається маленькою труною, в якій поховано моє кобзарство.*

Але дорогі друзі та бандуристи! Досить суму – вже кілька років святкуємо Незалежність нашої держави! Мандруйте далі, несіть людям пісню та думу і, звісно, гуморески. А я закінчу молитвою:

*Господи Ісусе, Сине Божий,
Ти для всіх людей Свою ласку множиши,
І Твої щедроти безмежні!
Ти й Україні подарував Незалежність.
Подаруй ще Їй щасливу долю!
Хай на її «оновленій землі
врага не буде супостата, а буде син і буде мати,
і будуть люди на землі*

Великдень року Божого 2000» [16, с. 151].

Помер, вірний до кінця життя церкви, кобзі й Україні, отець, митець, поет, кобзар і патріот Микола Сарма-Соколовський 9 серпня 2001 року. Похований із християнськими та кобзарськими почестями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білоус Петро. Літературна медієвістика. Вибрані студії : у 3-х томах. Житомир : ПП «Рута», 2012. Т.2. Художній світ давньої української літератури: Ізборник. 428 с.
2. Біляцька В. Концепт кобзаря в сучасних історичних романах у віршах. *Spheres of culture Journal of Philological Historical Social and Media Communication Political Science and Cultural Studies*. Lublin : Maria Curie-Sclodovska University in Lublin, 2014. Volume 7. P. 106–114.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Грица С. Й. Мелос української народної епіки. Київ : Наукова думка, 1979. 248 с.
5. Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. / Вл. Даль. Москва : Русский язык, 1998. Т.2 : И–О. 1998. 779 с.
6. Долгов М. О. Світанкові струни Надпорожжя. Дніпропетровськ : ДДУ, 1995. 112 с.
7. Долгов М. О., Фролова К. П. Золота струна. Фролова К. П. Ярина. Дніпропетровськ : Дніпродрук, 1993. С. 127–185.
8. Думи (Історико-героїчний цикл): Збірник / упоряд. О. Дея. Київ : Дніпро, 1982. С. 5–10.
9. Житецький П. Мысли о народных малорусских думах П. Житецкого. Киев : Типография Г.Т. Корчакъ-Новицкого, 1893. 250 с.
10. Зеров М. Від Куліша до Винниченка. Нариси з новітнього українського письменства. Зеров М. К. Твори : У 2 т. / упор. Г. П. Кочура,

- Д. В. Павличко. Київ : Дніпро, 1990. Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці. С. 246–293.
11. *Костенко Л. В.* Берестечко : історичний роман. Київ : Український письменник, 1999. 157 с.
 12. *Літературознавча енциклопедія : у 2-х т. / уклад. Ю. І. Ковалів.* Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 1. 608 с.
 13. *Мірошніченко М.* При світлі страстного ліхтаря. *Сарма-Соколовський М. О. Коріння пам'яті.* Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1997. С. 5–12.
 14. *Нудьга Григорій.* Український героїчний епос (думи). Київ : Товариство «Знання», 1971. Серія V. № 4. 48 с.
 15. *Сарма-Соколовський М. О.* Услонці: Повість / упорядник та автор передмови Леся Степовичка. Дніпропетровськ : Ліра, 2011. 152 с.
 16. *Сарма-Соколовський М. О.* Документальні новели. 2001. 98 с.
 17. *Сарма-Соколовський М. О.* Дорогою жнив. Париж-Львів-Цвікау, 2000.
 18. *Сарма-Соколовський М. О.* Постійник сталінських лабет. *Шаповалова Емма. Патріот, що за любов таврований. Людина-легенда Микола Сарма-Соколовський.* Дніпропетровськ : Надія Тубальцева, 2008. 150 с.
 19. *Стельмах Михайло.* Вступне слово. Думи (Історико-героїчний цикл): Збірник / упоряд. О. Дея. Київ : Дніпро, 1982. С. 5–10.
 20. *Словарь української мови / Упоряд. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах, Т. 2. 3–Н.* Київ : Наукова думка, 1996. 588 с.
 21. *Українська Літературна Енциклопедія : В 5 т. / Ред. кол. І.О. Дзевєрін та ін.* Київ : Українська Радянська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1990. Т.2. : Д–К. 576 с.
 22. *Українська фольклористика. Словник-довідник / уклад. і заг. редакція М. Чернопиского.* Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 448 с.
 23. *Черемський К.* Традиційне співоцтво : Українські співці-музиканти у контексті світової культури. Харків : Атос, 2008. 247 с.
 24. *Чернета Т.* Події кобзарсько-бандурного життя Катеринославщини на сторінках часопису «Дніпрові хвилі» (1910–1913 роки). *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету.* Рівне, 2010. Вип. 16. Том II. С. 191–198.
 25. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків : У 3 т. / Редкол. : П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1990–1991. Т.1. 592 с.
 26. *Янковська Ж.* Від «божого чоловіка» до «перебенді» : рецепція архетипного образу кобзаря в українській літературі 30–60-х років ХІХ століття. *Ukrainistika – minulost, současnost a budoucnost III (Україністика – минуле, сучасне, майбутнє III). – Literatura a kultura – література та культура.* Brno, 2015. С. 315–223.
 27. *Ярмоленко Наталія.* Український усний героїчний епос : динаміка традиції : монографія. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2010. 552 с.